

Bírálat

Demeter Tamás: "DAVID HUME AND THE CULTURE OF SCOTTISH NEWTONIANISM" c. MTA doktori értekezéséről

Az esetleges izgalmaknak elébe vágva rögtön kimondom, Demeter Tamás munkáját nyilvános védeésre bocsátásra alkalmasnak tartom, számára az MTA doktora fokozat odaítélését támogatom (noha az úmutató szerint erről a kérdésről a bírálati fázisban még nem kellene nyilatkozni, de mivel tételesen nem is tiltja ezt, így megteszem - íme).

Nyilvánvaló, hogy fenti ítéletemben a szakma, azon belül a hazai filozófia ismerete vezérel. Ez magától értetődően egy összehasonlító jellegű kontextust hoz létre, más szóval azzal a kérdéssel szembesít: vajon a többi MTA doktori fokozathoz képest hol helyezkedik el a Jelölt munkájának színvonala? Erre egyértelműen válaszolni lehet, s a fenti nyitó mondat a választ már jelzi is. Demeter Tamás ugyanis kétséget kizáróan generációja legkiválóbban felkészült, legeredményesebb hazai filozófus kutatói közé tartozik, benyújtott munkája szintén ebben az élmezőnyben helyezi el. Mivel feladatom ennek (s nem valami másnak) a megítélése volt, ezért a dolgoknak a mondottak szerint elébe vágva, a fenti konklúzióval zárom majd jelen bírálatomat.

Ami most már a részletek tárgyalását illeti, ezek sorát annak megállapításával keretezem (s most valóban maga a bírálathoz következik) hogy a bírált munka elsősorban is filozófiatörténeti mű, amely Hume értelmezésével foglalkozik, én azonban nem vagyok filozófiatörténész vagy Hume szakértő. Ugyanakkor közismert, hogy az elmúlt évtizedekben nemzetközi „Hume reneszánsz” volt tapasztalható, s ennek egyes kérdései alól senki – így a bíráló sem – vonhatta ki magát. David Hume ugyanis nagy körültekintéssel és/vagy nagy szerencsével nyúlt választott témáihoz. Ezért – vagy pontosabban ezért is – a mai viták számára is kifogyhatatlan nyersanyagot szolgáltat, vagy hogy tömörebben mondjam, Hume *modern*. Szükségképpen ebből az alapállásból fogom ezért a disszertációt megközelíteni, bízva abban, hogy a kézirat, a saját logikája mentén haladva, egyben *korhű* képet is fest Hume-ról, magyarul, hogy nem a ma perspektívájának ráerőltetésével lesz dolgunk. Ettől amúgy megvédi a Jelöltet (de a bírálót is) az a választás, hogy a kézirat elemzései nem a mai, hanem a (Hume-hoz képest érte) kortárs fogalmakkal dolgoznak, s a ma számára ezeken keresztül vezet az út.

Ahogy én olvasom, Demeter körülbelül a következőket állítja (itt persze önkényesen keresztül-kasul vágok a Demeter által kiterített sorrend elemei között, vagyis úgy mondom el őket, ahogyan én értem).

- (1) Hume sokat vesződik az elme autonómiájával, és nem véletlenül, ettől várja a morálfilozófia kiterjedésének meghatározását, vagyis annak lehatárolását, hogy pontosan mi is az a tárgy (nevezetesen az ember maga), amire a morálfilozófiai vizsgálatok vonatkozhatnak – ezzel elkülönítve utóbbit a más tárgyterületet illető fiziológiától vagy a „természetfilozófiától”.
- (2) Hume egyik visszatérő témája a „képességpszichológia” kutatása, vagyis annak felderítése, hogy milyen képességekkel rendelkezik az elme, mi az, ami egyáltalán lehetővé teszi az elmében keletkező asszociációkat, vagyis azt, hogy azok egy bizonyos szerkezetben, bizonyos sorrendben jelenjenek meg, és nem pedig más módon. (Én úgy gondolom, a fenti két kérdés – az 1 és 2 jelű - azáltal tartozik

össze, hogy az elme autonómája nyilván épp arra a tartományra terjed ki, amelyben az elme képességei uralkodnak.)

- (3) Ezután Hume az ember működését meghatározó erkölcsiséget a newtoni fizikától eltérően inkább a kémia mintájára képzelte el velünk, azaz leíró, nem pedig levezető módon határozza meg azt. Ebben (mondja Demeter) nem a *Principia*, hanem az *Optika* hagyományait követi, vagyis nem első elvekből és homogén korpuszculák kölcsönhatásából, hanem az anyag belső aktivitásából, heterogén kvalitatív jellegek együtt hatásából vezeti le a moralitás működését.
- (4) Mindeközben Hume takarékosan jár el: vizsgálódásában a magyarázati redukció elvét követi, ennek révén a viselkedést korlátozott számú belső törvényre visszavezethetőnek tartja, még ha nem is axiomatikusan levezethetőnek, mint ahogy azt a newtoni – pontosabban a Principia-beli – keretek között várnánk.
- (5) Nem mellékesen ennek során Hume a matematika, a transzcendencia és ezeken keresztül a vallás illetékességét is vitatja, azt állítván (vagy legalábbis munkájának példáján azt bemutatván), hogy a természet- és morálfilozófia egymással folytonos elveket követ, s ezekben az Istenről való tudás vagy bármilyen, másféleképp apodiktikus, demonstratív, a priori tudás (mint amilyen a matematikai tudás is volna) nem jelenik meg.

Ha pedig ez mind így áll – s ahogy fentebb említettem, Hume szakértő nem vagyok, ezért alátámasztásul csupán Demeter saját dolgozatát, na meg a tág háttérrel hívhatom segítségül – akkor Hume még fontosabb és még modernebb, mint azt általában gondolni szokás.

Hume modernsége ugyanis a szokásos megközelítésben többek között abból fakad (és most hadd maradjak az általam jól ismert kognitív témáknál), hogy szakít a „külön elme” fogalmával, ezzel elkerüli a karteziánus homunkulusz-problémát: nála ugyanis nincs külön tudat a tudat tartalmától függetlenül, nincs tehát elkülönült néző, nincs is mit magyarázni rajta. Ez, valamint az ebből az elvből is származtatható „empirizmus”, amit korai pozitivizmusként szokás olvasni, amely szerint tudniillik nincsen más, mint ami ténylegesen megtapasztalható, Hume töprengéseit kortárs elemzésekkel teszik, kutatási programját pedig a különféle modern empirizmusokkal és modern tudatelméletekkel (nyaláb-elméletekkel, bundle theories) rokonítja.

Most azonban itt nem ezt a Hume-ot látjuk, illetve nem csak ezt: hanem Demeter nyomán egy olyan Hume-ot, aki az ismert és a számláján már korábban jóváírt tételek mellett, azoknak azonban épenséggel nem ellentmondva egy sereg egyéb, nem kevésbé fontos kérdést fogalmaz és válaszol meg, mégpedig – ha Demeternek hinni lehet – úttörő módon.

Amikor az elme autonómiájáról beszélünk például, nem nehéz meglátni a rokonosságot a jól ismert demarkációs problémákkal, hirtelen Brentano-ra, illetve a Bécsi Körre meg Popperre gondolok példaként. Előbbi Hume-hoz hasonlóan az elme terjedelmét keresi, és speciális helyet igyekszik találni a tudományok között a pszichológiának (amit az intencionalitás világában talál meg); utobbiak a tudományos és az értelmetlen, illetve a tudományos és nem tudományos közötti határvonalat keresik. De gondolhatunk itt Wittgensteinre is – persze a Bécsi Kör törekvései tőle nem függetlenek, de mégis nála valami eredendően másról, a nyelvi világ határainak kereséséről van szó. Ha Hume megelőlegezi e lehatárolásokat, azzal fontos korai mintát szolgáltat ezek mai tárgyalásához.

Különösen tetszetős aztán a képességpszichológia témája. Azt szokás gondolni, hogy Quine fedezi fel, hogy a tanulás nem a válasz, hanem maga a kérdés. Ezek szerint már Hume tudta ezt. Miért lehet éppen azt tanulni, amit lehet; mi az előzetes értelme a rámutatásnak, ami lehetővé teszi, hogy az működjön, mik azok a kiinduló keretek, amik között és amikhez képest a tanulás, ismeretszerzés, észlelés stb. végbemehet? Persze (most így utólag nézve) régóta világos, hogy „ex nihilo nihil fit”, azaz a semmiből nem lesz valami: csak a valamiből lesz valami, tehát nem lehet éppenséggel a Locke-i „üres lappal” indulni. Illetve nem lehet teljesen üres az a lap: rendelkezni kell már a ráírás szelektív képességével és sok egyébbel. Ám ezt a megérzést, noha velünk élt, sokáig mégsem alkalmaztuk se magára a tudományos megismerésre, se az elmére, se pedig – látszólag nagyot ugorva, de valójában csak a nyilvánvaló sort folytatva – a mesterséges intelligenciára. Hume azonban, most úgy láthatjuk, már világosan megpillatja e kérdést: azt ugyanis, hogy még ha az elme tartalmai kizárólag a külvilágból származnak is, ez nem magyarázza meg az elme azon képességeit, amelyek e tartalmaknak keretet és lehetőséget adnak. (Mivel Kant szakértő sem vagyok, csupán jelzem, hogy a fontos folytatásokat keresve nyilvánvalóan nem csak nekem jut eszembe az ő neve ezen a ponton.)

A fizika helyett a kémia mint minta: nos, igazi érdekesség ez is, ha a komplex rendszerek mai tudománya felől nézzük. Ma egyre többen beszélnek ugyanis arról, hogy a komplexitás egyik forrása a redukálhatatlan heterogenitás lehet: hogy a fizika egyenleteit és elveit lehetővé tevő aggregáció (összevonás) csak akkor lehetséges, ha a vizsgált entitások egyneműek, vagy ha ilyen közelítéssel élhetünk: például, ha a számuk nagyobb, mint típusaik száma. A kémia a „minőségek” fogalmával operál és alkalmi, esetleges elegyekkel, amelyekből nagyszámú kombináció képezhető: közismert adat, hogy a lehetséges fehérjemolekulák száma ezáltal nagyobb, mint a világegyetem atomjainak száma. Ezért a kémia ma is joggal tartható a megpillantott komplexitás őstípusának, amely egy másféle (mármint a tudományok számára sokáig mintaként szolgáló fizikához képest másféle) tudományhoz vezet: milyen érdekes most a heterogenitást kezelő egyed-alapú modellezést és a Hume-i morálfilozófiát a kémiai típusú bonyolultságon át összekötve látni. Ha Hume szavait komolyan vesszük (és miért ne tennénk), akkor az emberi lényeket ebben a bonyolultságban kell keresnünk, ami mindenképpen figyelemre méltó gondolat.

Végül pedig, a matematika és a „demonstrativitás” szerepel. Ezt én egységben látom a fent mondottakkal. Csak a legújabb – huszadik századi – matematika teremti meg azokat az eszközöket, amelyekkel a fenti bonyolultság egyáltalán megfogalmazható, és a magából a tárgyból fakadó módszertani korlátok között ugyan, de leírható (világos ugyanis, hogy a komplex rendszerek nem jósolhatók, és feltehető, hogy ebbe a körbe tartozik az elme is). Ha Hume mindezt előre megsejti, az zsenialitásának újabb bizonyítéka – az pedig, hogy nem láthatta előre a matematika több évszázaddal későbbi fejlődését, nem lehet felróható (amikor matematikáról beszél, természetes, hogy kora matematikáját kell érteni alatta, pontosabban azt a matematikai horizontot, aminek elképzelését a kor – elsősorban analitikus – matematikája lehetővé teszi).

Demeter kétségtelen érdeme mindezek felmutatása a történeti oldalon.

Vannak mindamellett hiányérzeteim is, az elsőt rögtön magába a fenti laudációba foglaltam. A disszertáció a történeti oldalt ugyanis önmagában mutatja fel, és nem tesz lépéseket annak modern beágyazására. Másutt már volt alkalmam említeni, most is elmondom: lehet, hogy filozófiatörténeti munkát így kell írni, de én ezt a hozzáállást hangsúlyosan korlátozónak és önkorlátozónak érzem. Éppen Demeter, aki tudottan ismerője a modern filozófia számos diskurzusának, véleményem szerint tehetne egy erőteljes és határozott lépést Hume mai képének átrajzolására; erre mind a képessége, mind a lehetősége megvolna. Annál is inkább, mert (mint fentebb hivatkoztam rá) *létezik* egy általánosan ismert és használt mai Hume-kép, amihez kapcsolódni és viszonyulni lehetne. Ez nem mondható el minden, a szűkebb szakma által becsült korábbi filozófusról. Itt tehát egy olyan lehetőségről van szó, amelyet véleményem szerint kár nem megragadni, és amely – ez meggyőződésem – egyfelől sokkal nagyobb ismertséget és elismertséget hozhatna a Jelöltnek, mint egy, mégoly kiváló, szűkebb filozófiatörténeti munka; másfelől pedig (és ez itt egy önző szakmai szempont lesz) Hume mai recepciójának és a hozzá kapcsolódó modern vizsgálatoknak is segíthetne.

Második megjegyzésem is szorosan ide kapcsolódik, de külön megfogalmazást igényel. Amikor Andrew Cunningham-et idézi Hume „vitalizmusa” kapcsán, akkor miért nem idézi Catherine Packham-ot, aki Hume „near-mechanical pressures of passions”-áról beszél, ezzel részben támogatva Cunningham tézisé, részben azonban ellentmondva annak? Az egész könyv egyébként a 18. századi „vitalista fordulatról” és annak hatásáról szól a skód felvilágosodás kapcsán – vagyis éppenséggel kulcsfontosságúnak tűnik a disszertáció témájában, és öt perc alatt találtam a Google segítségével. Sejtene gondolom a választ, arról lehet szó, hogy Cunningham tagja a Hume „klubnak”, a nála jóval idézettebb (!) Packham pedig nem az, ő a „radikális politika” kutatója, „gender és szexualitás” szakértő a Sussex-i Egyetemen. Dehát miért számít ez? (Demeter különben, ismerjük el, idézi a hölgy egy másik cikkét más helyen). Nos, pár éve vitába keveredtem valakivel a régi kínai filozófia (mai szóval élve) nyelvfilozófiai iskolájáról, az illető azt mondta nekem, hogy ez az iskola azért irreleváns (én nem gondoltam annak), mert nincs kauzális kapcsolat közte és a rokon európai gondolatok genezise között. De itt éppenhogy nem erről van szó, mert 18. századi Skóciából csak egy van – kár, hogy a tudományából több.

Kicsit hiányolom továbbá, hogy Demeter könyvében nem válik el világosan az új a korábban tudottól (merthogy az értekezés, egyébként helyesen, könyv alakjában is megjelent - igaz, és ezt csodálkozva nyugtázzuk, egy igen kevésbé ismert kiadónál, és az Amazon a könyvet a komikusan ható 248 Eurós áron kínálja). Mire gondolok az ismert és a új elválasztásakor? Például, Hume és Kopernicus kapcsolata közismert téma – igaz, a témát valószínűleg helyes beidézni a könyv megfelelő helyén (az 53.-70. oldalakon, illetve ezek egy részén), de jobban szükséges lett volna hangsúlyozni, hogy itt részben tudott tényezőkről van szó, miközben Demeter „Hume Kopernikuszi fordulata” alatt mégis egy újszerűnek szánt állítást fogalmaz meg. Hume nyomán ugyanis nem kevesebbet állít, mint hogy az erkölcsfilozófia új alapokra helyezését a fenti típusú fordulatnak kell tartanunk (beleértve a magyarázati redukció módszerének átvételét, új közegben való alkalmazását is). Néhány eligazító szó sokat segíthetett volna ezen, olyasmikre gondolok, hogy „and now, contrary to common belief [or X’s belief] I claim...” stb. Vagy tompítottabb formában „we find”... Ezeknek az iránymutatásoknak a hiányában a munka, bevallom, nem könnyen olvasható – mint olvasó a magam részéről mindig egy szerző saját hozzájárulását keresem, hogy mi az, amiben műve a pusztá kompilációtól, más művek pusztá összegzésétől, végső soron az újságírástól különbözik?

Az már csak privát nehézség, hogy mindez a bírálatot sem könnyítette meg. A jelzett probléma sajnos felmerül a tézisekben is. A számozott tézisek közül, ha egyesével fogadjuk vagy vetjük el őket, bizvást található olyan, amely a fentiek alapján elutasítható lenne. (Épp ezért a téziseket a magam részéről egyetlen egésznek tekintettem, és mint ilyet ítélt meg, s fogadtam el őket – hasonlóan jártam el a teljes értekezéssel kapcsolatban is.)

Mindezek a hiányosságok nem jelentik, hogy az előttünk fekvő munka ne volna lényegét tekintve újszerű, alapos, „scholarly”. Részben csak szeplőkről illetve ízlésbeli kérdésekről van szó, részben pedig olyan tökéletlenségekről, amelyek – esetleg más formában – szinte minden munka velejárói, s amik miatt (egy volt tanárom szavával élve), „ha a lyukat keressük és nem a sajtot”, akkor senki se kaphatna tudományos fokozatot. Javaslom ezért, hogy örüljünk a „sajtnak”, az előttünk fekvő, jól olvasható, gondos, gondolatgazdag munkának, amely a hazai filozófiai művek között egyértelműen a fontosabbak közé tartozik.

Összefoglalás. Miközben a feltett kérdéseimre (vagy kérdésnek tekinthető megjegyzéseimre) őszinte kíváncsisággal várom a jelölt válaszát, megállapítom – és most ismétlésbe fogok bocsátkozni - hogy a benyújtott munka megfelel az MTA doktora fokozat követelményeinek, ezért nyilvános vitára bocsátását és a Jelölt számára a fokozat odaítélését támogatom.

Budapest, 2017. március 17.

Kampis György
a fil.tud. doktora
egyetemi tanár